

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ο μεταφραστής δεν είναι εξ επαγγέλματος φιλόσοφος, κι εξάλλου, μη έχοντας ακόμη βαρεθεί να σπουδάζει, δεν διεκδικεί ακαδημαϊκούς τίτλους. Δεν έχει συνεπώς κανένα λόγο να παρουσιάσει, σύμφωνα με μια παράδοση καθιερωμένη σχεδόν—εκτός από μερικές φωτεινές εξαιρέσεις—στον τόπο μας, ξένα ερανίσματα για πρωτότυπες σοφίες του. Θεωρεί απεναντίας χρέος του να δηλώσει εδώ πως πολλές από τις σημειώσεις που ακολουθούν είναι εμπνευσμένες από σχόλια σοφών που αφιέρωσαν τη ζωή τους στη μελέτη τού Ντέκαρτ ειδικά ή τής φιλοσοφίας γενικότερα, όπως είναι οι *Et. Gilson*, *Ch. Adam*, *L. Liard*, *Laberthonnière*, *Em. Bréhier*, *G. Milhaud*, *A. Lalande*, *L. Brunschvicg*, *J. Laporte*, *P. Deussen*, *L. Roth*. Σε πολλές περιπτώσεις, υιοθετώντας απόψεις, ο μεταφραστής τις διατύπωσε με τον τρόπο που θεώρησε σαφέστερο για τον Έλληνα αναγνώστη, σε ειδικότερες πάλι περιπτώσεις δανείστηκε και αυτούσιες περικοπές. Και προτίμησε, με κίνδυνο να ζημιώσει τη δική του συμβολή, να τονίσει γενικά τη βασική οφειλή του στους σοφούς αυτούς, παρά να κάνει τις σημειώσεις πιο βαρείες και δύσκολες παρεμβάλλοντας χωριστές παραπομπές σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εξάλλου, κάθε φορά που θεώρησε πως θα ευκολύνει τον αναγνώστη, ο μεταφραστής δεν δίστασε να ξαναδίνει σε σημειώσεις του πληροφορίες ή εξηγήσεις δοσμένες και σε άλλα σημεία τού βιβλίου.

1.—Η λέξη *Discours* πρέπει να μεταφραστεί Λόγος και όχι Πραγματεία, όπως μεταφράζουν ο Δ. Γληνός και κάποτε και η Έλλη Λαμπρίδη στα άρθρα τους για τον Καρτέσιο, ο πρώτος στο *Εγκυκλοπαιδικό* τού *Ελευθερουδάκη* και η δεύτερη στη *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια*. Το γιατί το εξηγεί ο Ντ. ο ίδιος σ' ένα του γράμμα στον *Mersenne* τού *Μαρτίου* 1637 (δηλαδή τρεις περίπου μήνες πριν κυκλοφορήσει το βιβλίο): «...Αλλά δεν καλοκαταλαβαίνω την παρατήρησή σας σχετικά με τον τίτλο. Δεν βάζω *Traité* (Πραγματεία) αλλά *Discours* (Λόγος) de la *Méthode* (για τη Μέθοδο), για να δείξω πως δεν σκοπεύω να τη διδάξω, αλλά μόνον να μιλήσω γι' αυτήν...»

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

2.—Ο όρος *bon sens* δεν έχει εδώ την καθιερωμένη σήμερα σημασία τού κοινού ή πρακτικού νου. Η μετάφρασή του παρουσιάζει κάποια δυσχέρεια γιατί στην παράγρ. 1 ο Ντ. λέει πως το *bon sens* είναι συνώνυμο του *raison*, ενώ στην παράγρ. 2 χρησιμοποιεί και το απλό *sens* σαν συνώνυμο του *raison*, γεγονός που θα επέβαλλε το συμπέρασμα πως *sens* και *bon sens* είναι συνώνυμα. Ωστόσο νομίζουμε αναμφίβολο πως στον όρο *bon sens* υπάρχει μια πρόσθετη απόχρωση που δεν υπάρχει στο *sens*. Έτσι *sens* (παράγρ. 2) σημαίνει αυτό που λέμε νόηση, νου, λογικό. *Bon sens* σημαίνει, όχι απλά την ικανότητα να σχηματίζει κανείς μέσα στον κόσμο των ιδεών κρίσεις οποιεσδήποτε, αλλά να σχηματίζει κρίσεις σωστές. Για τούτο μεταφράσαμε εδώ το *bon sens* ορθοφροσύνη και όχι απλώς νου ή λογικό.—Όσο για την πραγματική σημασία που έχει η πρώτη αυτή φράση τού Λόγου, και που αρκετοί σχολιαστές την παίρνουν απολύτως στα σοβαρά, ο μεταφραστής πιστεύει πως μάλλον ειρωνικά τη χρησιμοποιεί ο Ντ., που μιλεί ειρωνικά και σε αρκετά άλλα σημεία τού Λόγου. Ο Ντ. μοιάζει να θυμάται εδώ τον Montaigne, (1533-1592), που είχε γράψει στα *Essais—Δοκίμιά—*του (Βιβλίο II, Κεφάλαιο 17: Για την Οίηση): «Συνειθίζουν να λένε πως η δικαιοτέρα μοιρασιά που η Φύση μάς έχει κάνει από τις χάρες της είναι του νου. Γιατί, δεν υπάρχει κανένας που να μην είναι ευχαριστημένος με όσον νου τού έδωσε η Φύση. Σωστό δεν είναι τάχα αυτό;». Η θυμάται τους ακόλουθους στίχους τού Γάλλου σατυρικού Mathurin Régnier (1573-1613):

*De là vient qu'un chacun, mesmes en son défaut,
Pense avoir de l'esprit autant qu'il luy en faut;
Aussi rien n'est party si bien par la nature
Que le sens: car chacun en a sa fourniture...*

(*Satyre IX*)

δηλαδή, σε πολύ πρόχειρη μετάφραση:

Για τούτο κι ο καθένας μας, ακόμα κι αν του λείπει,
πιστεύει πως από μυαλό, όσο τού χρειάζεται έχει.
Έτσι κι η φύση τίποτα πιο δίκια δεν μοιράζει
από τον νού, γιατί ο καθείς έχει τ' απόθεμά του...

(*Σάτυρα Θ'*)

Είναι φανερό πως πρόκειται για χωρατό διαδομένο στα χρόνια τού Ντεκάρτ.

3.—Ο Ντ. διακρίνει το πνεύμα (*esprit*) από το λογικό (*raison*), γιατί το πρώτο περιλαμβάνει, εκτός από το καθαυτό λογικό—δηλαδή την ικανότητα να ξεχωρίζει κανείς την αλήθεια από το ψέμα—και τη μνήμη, τη φαντασία, κι όλες τις άλλες ικανότητες που συντρέχουν τη σκέψη. Έτσι, κι αν ακόμα πάρουμε εντελώς στα σοβαρά ό,τι λέγεται στην πρώτη παράγραφο σχετικά με την ίση κατανομή τού λογικού σε όλους τούς ανθρώπους, πάλι δεν υπάρχει αντινομία ανάμεσα στην πρώτη εκείνη σκέψη και τη δεύτερη, μια που μπορεί να υπάρξει ανισότητα στο πνεύμα τών ανθρώπων έστω κι αν υπάρχει πάντα ισότητα στο λογικό.

4.—Ο Ντ. χαρακτηρίζοντας εδώ τη φαντασία ως διακριτή, (*distincte*) δίνει στη λειτουργία έναν χαρακτηρισμό που αφορά πραγματικά τ' αποτελέσματα της λειτουργίας—τα προϊόντα τής φαντασίας.

Εξάλλου ο όρος *net* κι αυτοί που βρίσκονται πολύ συχνότερα παρακάτω: *clair et distinct, clairement et distinctement*, και που ο Ντεκάρτ πρώτος—και κατόπι του κι άλλοι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι—τους χρησιμοποιεί συχνά ζευγαρωμένους, είναι αδύνατο να μεταφραστούν με απόλυτη επιτυχία και χωρίς επεξηγήσεις, γιατί ο Ντ. τούς δίνει σημασίες εντελώς ειδικές. Έτσι, για τον Ντ. μια ιδέα είναι *claire*—καθαρή, σαφής,—όταν είναι άμεσα και ολοφάνερα νοητή σ' ένα προσεκτικό πνεύμα, έτσι που να μην μπορεί ν' αμφιβάλλει για το κύρος τής ιδέας αυτής. Το αντίθετό της είναι μια ιδέα *obscure*—σκοτεινή. Μια ιδέα είναι *distincte*—διακριτή, ευκρινής—όταν περιέχει μονάχα στοιχεία συστατικά τής ιδέας αυτής, κι όταν επιπλέον περιέχει όλα τα απαραίτητα συστατικά της στοιχεία, σε τρόπο που όχι μόνο να ξεχωρίζουν ολοκάθαρα μεταξύ τους τα στοιχεία τής ιδέας, αλλά και ολόκληρη η ιδέα να ξεχωρίζει ολοκάθαρα από τις συγγενικές της ιδέες. Το αντίθετο της διακριτής—*distincte*—ιδέας, είναι η συγκεχυμένη—*confuse*.

Φυσικά, η έννοια της σαφήνειας κι η έννοια της ευκρινείας, της διακριτότητας, είναι συγγενικές, χωρίς όμως να συμπίπτουν απόλυτα. Κατά τον Ντ. το διακριτό είναι κάτι παραπάνω από το ξεκάθαρο, το σαφές, κι έτσι μια ιδέα μπορεί να είναι σαφής, ξεκάθαρη, χωρίς να είναι και ευκρινής, διακριτή. Παράδειγμα κατά τον Ντ. η ιδέα τού πόνου. Απεναντίας, μια ιδέα διακριτή είναι πάντα και σαφής.

Υστερα απ' αυτές τις εξηγήσεις: προσθέτουμε πως καταλήξαμε να χρησιμοποιήσουμε, στις παραγράφους 2, 22, 26, 28, 38, 42, και 43, όπου βρίσκονται οι όροι *distinct* ή *distinctement* και οι όροι *clair, clairement,*

net, nettement, τις λέξεις καθαρός για τα clair και net και διακριτός για το distinct, που μας φαίνονται τελικά οι πιο ευκολόχρηστες.

5.—Των Σχολαστικών φιλοσόφων.

6.—Οι όροι accident, forme, nature, individu, espèce, καθώς και οι όροι substance, essence, που συναντά κανείς σε άλλα σημεία του λόγου, είναι παρμένοι από τη Σχολαστική φιλοσοφία, κι η ερμηνεία τους, συχνά συγκεχυμένη, θα επέβαλλε μακρούς και όχι πάντα πολύ διαφωτιστικές εξηγήσεις, καθώς μάλιστα δεν είναι σίγουρο πως ο Ντ. χρησιμοποιεί τον κάθε όρο με την έννοια την καθιερωμένη από τη Σχολαστική φιλοσοφία.

Εξάλλου, και μολονότι οι περισσότεροι απ' αυτούς τους όρους προέρχονται φυσικά από την αριστοτελική φιλοσοφία, αναπόφευκτα για τον Έλληνα μεταφραστή, η προσπάθεια αναδρομής στο λεξιλόγιο του Αριστοτέλη οδηγεί σε πελάγωμα. Πρώτα, τυχαίνει δυο-τρεις γαλλικοί όροι με διαφορετική σημασία να ανάγονται στον ίδιο όρο τού Αριστοτέλη. Λ.χ. forme, substance, essence αποδίνουν συχνά τον αριστοτελικό όρο ουσία, με τις διάφορές του σημασίες. Επίσης οι όροι forme και espèce αποδίνουν και οι δύο το αριστοτελικό είδος. Επιπλέον, η κατάσταση περιπλέκεται για τον Έλληνα αναγνώστη και από το ότι όροι χρησιμοποιημένοι από τον Αριστοτέλη για να εκφράσουν ορισμένες φιλοσοφικές έννοιες έχουν σήμερα στη γλώσσα μας καθιερωμένες σημασίες διαφορετικές, και συχνά πολύ λιγότερο συγκεκριμένες και πολύ γενικότερες. Για τον μεταφραστή, οποιαδήποτε πρόθεση να ξεκαθαρίσει τις σημασίες που η Σχολαστική φιλοσοφία απέδινε σε διάφορους όρους θα ισοδυναμούσε με το να παρασύρει τον αναγνώστη σε λαβύρινθο διαλεκτικό και φραστικό. Ούτε και θεωρεί τον εαυτό του κατάλληλο για τέτοια προσπάθεια, που η μόνη πρακτική της χρησιμότητα θα ήταν να φανεί εμπειρικά από τι πνευματικό χάος ήλθαν να βγάλουν την ανθρώπινη σκέψη μερικοί εξαιρετικοί άνθρωποι, που οι σημαντικότεροί τους ήταν ο Άγγλος Βάκωνας και ο Γάλλος Ντεκάρτ. Ο κόπος στον οποίο θα έβαζε κανείς τον κοινό αναγνώστη θα ήταν δυσανάλογος με την πρακτική χρησιμότητα μιας τέτοιας προσπάθειας. Για τούτο, ο μεταφραστής προτίμησε να χρησιμοποιήσει τις ελληνικές λέξεις που κατά τη γνώμη του εκφράζουν καλύτερα τις γαλλικές τού κειμένου και να παραπέμψει όσους αισθάνονται ή πραγματικό ενδιαφέρον ή απλή περιέργεια για περισσότερες λεπτομέρειες σε καμιάν ιστορία τής φιλοσοφίας ή, ακόμη καλύτερα, σε κανένα καλό φιλοσοφικό λεξικό. Προχειρότερο και αξιολογότερο συνάμα είναι του André Lalande «Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie», Εκδ. Presses Universitaires de France, 1947. Για τον Ντ. ειδικότερα, πολύτιμο είναι του Et. Gilson το Index Scolastico—Carté-

sien—Εκδ. F. Alcan, 1913—Το δεύτερο είναι όμως δυσεύρετο σήμερα, κι εξάλλου χάνει πολύ από τη χρησιμότητά του αν δεν συσχετιστεί με την έκδοση του Descartes από τους Adam et Tannery, που είναι κι αυτή δυσεύρετη. Πάντως, ο μεταφραστής παραθέτει ενδεικτικά μερικές εξηγήσεις που τις ξέρει ανεπαρκείς. Έτσι «συμβεβηκός» (accidens—accident) είναι ό,τι μπορεί να υπάρξει ή και να μην υπάρξει στο υποκείμενο (sujet), χωρίς η παρουσία ή η απουσία του να επηρεάζει την υπόσταση (substance) τού υποκειμένου—λ.χ. μουσικός είναι συμβεβηκός για τον άνθρωπο γιατί ο άνθρωπος μένει άνθρωπος, είτε είναι είτε δεν είναι μουσικός.

Εξάλλου, κατά τη Σχολαστική φιλοσοφία κάθε ουσία (substantia—substance) αποτελείται από δύο στοιχεία: το είδος (forma—forme) και την ύλη (materia—matière). Το είδος (species—espèce) δίνει σε κάθε ουσία την ιδιαίτερη φύση που της ανήκει σύμφωνα με τον ορισμό της. Η ύλη είναι το στήριγμα αυτού τού είδους. Ύλη τού ανθρώπου είναι το σώμα του—είδος του η λογική ψυχή του. Χάρη στο είδος του ο άνθρωπος είναι λογικό ον και χάρη στο λογικό του είναι άνθρωπος. Η ουσία μιας «υποστάσεως» προσδιορίζει το «είδος» της: Να είσαι άνθρωπος σημαίνει να έχεις λογική ψυχή. Τα «συμβεβηκότητα» τής ουσίας διακρίνουν τα άτομα μέσα στο είδος: το μέγεθος, το χρώμα, η μάθηση κλπ., ενός ατόμου από τα άλλα. Το λογικό καθορίζει, αν ένα ον είναι ή δεν είναι άνθρωπος. Μπορεί όμως να είναι άνθρωπος με περισσότερη ή λιγότερη φαντασία ή μνήμη, γιατί δεν είναι η μνήμη ή η φαντασία που προσδιορίζουν τον άνθρωπο.

7.—Ο Ντ. μιλώντας εδώ για τα νιάτα του εννοεί τα σχολικά του χρόνια.

8.—Την εποχή τών σχολικών σπουδών του, ο Ντ. είχε τη συνήθεια, όταν του έπεφτε στα χέρια ένα βιβλίο, που ο τίτλος του υποσχόταν κάποια άγνωστή του ανακάλυψη, να προσπαθεί, πριν το διαβάσει, να μαντέψει την ανακάλυψη που αφορούσε το βιβλίο. Κι όταν επαλήθευε πολλές φορές πως το είχε κατορθώσει, ο Ντ. έφτασε στο συμπέρασμα ότι η επιτυχία του δεν οφειλόταν στην τύχη, αλλά στο ότι το πνεύμα του ακολουθούσε μερικές βασικές απόψεις ή κανόνες που τον καθοδηγούσαν. Αυτές οι εμπειρικές απόψεις και τα σχετικά τους πρακτικά παραγγέλματα, διατυπωμένα θεωρητικά και αφηρημένα, αποτέλεσαν τους κανόνες τής μεθόδου τού Ντεκάρτ.

9.—Ο αρχικός τίτλος που ο Ντ. είχε σκεφτεί να δώσει στον «Περί της Μεθόδου» ήταν «Σχέδιο μιας καθολικής (universelle) επιστήμης που θα μπορέσει να εξυψώσει τη φύση μας ως στον υπέρτατο βαθμό τελειότητάς της, και επιπλέον η Διοπτρική, τα Μειέωρα και η Γεωμετρία, όπου τα περιεργό-

τερα θέματα που ο συγγραφέας μπόρεσε να διαλέξει για ν' αποδείξει την καθολική επιστήμη εξηγούνται με τρόπο που μπορούν να τα καταλάβουν ακόμα κι οι ασπούδαστοι». (Γράμμα του Ντ. στον Mersenne του Μαρτίου 1636). Τον τίτλο αυτόν τον άλλαξε κατά σύσταση του Mersenne σε « Λόγος περί της Μεθόδου για την καλή καθοδήγηση του Λογικού μας, και την αναζήτηση της Αλήθειας στις Επιστήμες ». Αλλά κι απ' αυτόν απομένουν ουσιαστικά οι τέσσερις πρώτες λέξεις: « Λόγος περί της Μεθόδου ».

10.— Την εποχή που ο Ντ. έγραφε τον « Λόγο περί της Μεθόδου », είχε ήδη καταρτίσει τη Φυσική του (« Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός »), τη Μεταφυσική του (πρώτη διατύπωση των « Μεταφυσικών Στοχασμών ») και τη Γεωμετρία του. Στα 1637, όταν δημοσίεψε τον πρώτο τόμο του ο Ντ. είχε ήδη ολοκληρώσει όλες τις αρχές τής μαθηματικής, φυσικής και μεταφυσικής φιλοσοφίας του — καθώς φαίνεται από τα τρία τελευταία μέρη του Λόγου, και από τη Γεωμετρία, που ακολουθούσε στον ίδιο τόμο, κι όπου ο Ντ. αναπτύσσει την Αναλυτική Γεωμετρία, της οποίας θεωρείται ο κύριος ιδρυτής (βλ. και σημ. 28 και 61). Όταν αναφέρει τις ελπίδες του για μελλοντική του πρόοδο, εννοεί νέες γενικότερες εφαρμογές τών φιλοσοφικών αρχών που ήδη κατέχει.

11.— Δηλαδή εκείνων που χρησιμοποιούν μονάχα το λογικό τους και που δεν προσφεύγουν στα φώτα μιας « υπερκόσμιας αποκάλυψης » που ο Ντ. την παραμερίζει ριζικά από τη φιλοσοφία του.

12.— Ο Ντ. θυμάται το γνωστό ανέκδοτο που αναφέρει ο Πλίνιος στη « Φυσική Ιστορία » του (Βιβλ. XXXV) για τον Απελλή, που κρύφτηκε κάποτε πίσω από έναν πίνακά του, που τον είχε εκθέσει σε δημόσιο μέρος, για ν' ακούσει τις κρίσεις που θα έκανε ο κόσμος.

13.— Ο όρος précepte σημαίνει κυρίως διδακτικό παράγγελμα — συμβουλή συμπεριφοράς.

14.— Εδώ τελειώνει η γενική εισαγωγή τού Λόγου, κι αρχίζει αυτό που ο Ντ. ο ίδιος ονόμασε ιστορία τού πνεύματός του. Η έκφραση αυτή βρίσκεται ήδη το 1628, δηλαδή περίπου δέκα χρόνια νωρίτερα από τον Λόγο, στην αλληλογραφία του Ντ. με τον περίφημο επιστολογράφο Guez de Balzac (1594 - 1654).

15.— Όταν ο Ντ. μπήκε στο Κολλέγιο τής La Flèche, στα 1606 ή 1607, ήταν 11-12 ετών. Έμεινε εκεί ως στα 1614 περίπου και κατόπι σπούδασε φαίνεται δυό χρόνια νομικά στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ. Παλαιότερα θεωρούσαν πως οι αντίστοιχες χρονολογίες ήταν 1604 και 1612. Γενικά,

υπάρχουν σχετικά με τις χρονολογίες των κινήσεων των πρώτων τριάντα χρόνων τού Ντ. μερικές αβεβαιότητες, που δεν έχουν καμιά σημασία για τον Έλληνα αναγνώστη. (Βλ. επόμενη σημ.).

16.— Στην εποχή τού Ντεκάρτ ο κύκλος τών σπουδών στα Κολλέγια διαρκούσε κατά κανόνα εννιά χρόνια: έξη γενικών μαθημάτων και τρία φιλοσοφίας. Στο τέλος τού πρώτου χρόνου τής φιλοσοφίας—έβδομου χρόνου σπουδών—κι αφού γινόταν ικανός να ερμηνέψει τη Διαλεκτική και τα οχτώ Βιβλία της Φυσικής τού Αριστοτέλη, ο σπουδαστής λάβαινε τον τίτλο τού *baccalaureus artium*. Χρειάζονταν άλλα δύο χρόνια μαθημάτων και επιπλέον έξη μηνών επαναλήψεις τής ύλης για ν' αποκτήσει ο σπουδαστής τη *licentia artium* ή το *magisterium artium*. Γενικά, οι σπουδαστές δεν επιδίωκαν την απόκτηση της διδακτορίας *artium*, παρά έφευγαν πριν, για να συνεχίσουν τις σπουδές τους στα νομικά λ.χ.—Για τον Ντ. ειδικότερα είναι εξακριβωμένο πως τή 10 Νοεμβρίου 1616 ανακηρύχθηκε *licencié* τής νομικής—*in utroque jure*—του Πανεπιστημίου τού Πουατιέ, αλλά δεν είναι πιθανό πως πριν περάσει στα νομικά ο Ντ. είχε ανακηρυχθεί *doctor artium* στο Κολλέγιο La Flèche. Για τούτο, αν και ο Ντ. αναφέρει εδώ τη συμπλήρωση κύκλου σπουδών, που είταν λογικό να κατέληξε σε απονομή και τίτλου σπουδών, και θα μπορούσε έτσι να υποθέσει κανείς πως ο Ντ. εννοεί ότι έγινε και τυπικά δεκτός στη σειρά των διδακτόρων—θεωρείται σωστότερο να μείνει κανείς στην κυριολεκτική μετάφραση της λέξης *docte*, δηλαδή σοφός.

17.— Ο Ντ. έδειξε σε όλη του τη ζωή μεγάλη ευγνωμοσύνη και εκτίμηση για τους Ιησουίτες δασκάλους του τού Κολλεγίου τής La Flèche, στους οποίους χρωστεί την εξαντλητική σπουδή τής Σχολαστικής φιλοσοφίας, που του είταν οπωσδήποτε απαραίτητη. Αυτή η ευγνωμοσύνη εξηγεί ως έναν βαθμό την προσπάθεια που δεν έπαψε να κάνει ο Ντ. για μην δυσαρεστήσει τους παντοδύναμους Ιησουίτες. Σε τούτο συνέτεινε φυσικά και η παντοδυναμία τους. (Βλ. και σημ. 109).

18.— « Περύργες » και « σπάνιες » ονόμαζαν στην εποχή τού Ντ. τις « απόκρυφες » επιστήμες: μαγεία αστρολογία, χειρομαντεία κλπ., αλλά και τη χημεία. (Βλ. και σημ. 36).

19.— *Doctrinē* σημαίνει εδώ επιστήμη. Η λατινική μετάφραση του Λόγου (1644), θεωρημένη από τον Ντεκάρτ, λέει *scientium*.

20.— Ο Ντ. εννοεί προπάντων τα λατινικά και κατά δεύτερο λόγο τα ελληνικά, για τα οποία δεν έδειξε συμπάθεια.

21.— *Discretion* δεν σημαίνει εδώ, σύμφωνα με τη σημερινή σημασία τής λέξης, διάκριση, αλλά την ικανότητα να εκτιμά κανείς αυτά με κατανόηση που διαβάσει — δηλαδή αυτό που θα έλεγαν σήμερα γαλλικά *discernement*.

22.— Στην εποχή τού Ντ. μελετούσαν στα σχολεία προπάντων τούς λατί- νους: Οβίδιο, Βιργίλιο, Οράτιο, Σενέκα κλπ.

23.— Πρόκειται φυσικά για τους αρχαίους ηθικούς, προπάντων τους Σε- νέκα, Μάρκο Αυρήλιο, Επίκτητο κλπ.

24.— Εννοεί τη Σχολαστική φιλοσοφία — που περιλάμβανε τη θεολογική ερμηνεία τής αριστοτελικής φιλοσοφίας που είχε κάνει ο ιταλός (Άγιος) Θω- μάς ο Ακουϊνάτης, (*de Aquino*), ο μεγαλύτερος από τους πατέρες της Δυτικής Εκκλησίας, ιδρυτής του Θωμισμού (1226-1274). Τη δίδασκαν στα Κολλέγια σε τρία χρόνια: 1ο) Λογική, 2ο) Φυσική, 3ο) Μεταφυσική και Ηθική. Η ειρω- νική διάθεση τού Ντ. για τη φιλοσοφία τής εποχής του είναι φανερή από τις πρώτες παραγράφους του *Λόγου*.

25.— Τα πλούτη αφορούσαν ειδικά την ιατρική. Μια λατινική παροιμία έλεγε: « Δίνει ο Γαληνός πλούτη κι ο Ιουστινιανός τιμές ».

26.— Τα μυθιστορήματα της εποχής ήταν το Τραγούδι του Ρολάν- του, ο Λανσελότος τής Λίμνης, ο Άμαδης από τη Γαλατία κλπ. γεμάτα απίστευτα κατορθώματα πλανόδιων ιπποτών, που τους αποθανάτισε γελοποιώντας τους ο Θερβάντες (1574-1616) με τον Δον Κιχώτο του (1606-1610). Είναι εξακριβωμένο πως δεν δυσαρρεστούσε τον Ντ. στα νιάτα του' η ανάγνωση μυθιστορημάτων και κυρίως τού Άμαδι.

27.— Ο *Boileau* (1636-1711) δεν είχε φυσικά γράψει ακόμη τη γαλ- λική «Ποιητική Τέχνη» — *L'Art Poétique* — του (1674). Στην εποχή τού Ντ. μελετούσαν την «Ποιητική Τέχνη» τού Οράτιου.

28.— Ο Ντ. είναι ο κύριος ιδρυτής τής Αναλυτικής Γεωμετρίας, που απο- τέλεσε μόνιμο απόκτημα της μαθηματικής επιστήμης, και της θεωρίας αυτού που ο ίδιος αποκαλεί «καθολικά μαθηματικά» — *mathématique univer- selle*. Και είναι, αμέσως μετά τον Γαλιλαίο (1564-1642), ο πρώτος που εφάρμοσε συστηματικά τις μαθηματικές μεθόδους στη Φυσική. (Βλ. και σημ. 10 και 61).

29.— Εννοεί τους στωϊκούς, ιδίως τον Σενέκα.

30.— Η αναισθησία είναι υπαινιγμός σ' ολόκληρη τη στωϊκή φιλο- σοφία, που θεωρεί αρετή την έλλειψη κάθε πάθους. Η αλαζονεία είναι υπαινιγμός στην εξομείωση των σοφών με τους Θεούς, η απελπισία στην

παρώθηση που έκαναν οι στωϊκοί προς την αυτοκτονία, και η πατροκτονία είχαν πιθανότατα υπαινιγμός στη δολοφονία του Ιουλίου Καίσαρα από τον Μάρκο Ιούνιο Βρούτο, (84 - 43 π.Χ.). Αν πάλι αποδοθεί στη λέξη *patricide* η πλατύτερη, και σήμερα αχρηστευμένη, σημασία τής συγγενοκτονίας, τότε μπορεί να αναφέρεται ο Ντ. στον πρόγονο του Μάρκου Λεύκιο Ιούνιο Βρούτο, που καταδίκασε σε θάνατο τους δύο γιους του, που είχαν ανακαταθεί στη συνωμοσία για την παλινόρθωση του Ταρκύνιου, του τελευταίου βασιλιά των Ρωμαίων.

31.—Ο Ντ. ξεχωρίζει ριζικά τη θεολογία, που διδάσκει τις «εξ αποκαλύψεως» αλήθειες, από τη φιλοσοφία, που διδάσκει αλήθειες προσιτές στο λογικό. Όσο για την προσπάθεια της σχολαστικής θεολογίας να χρησιμοποιήσει το λογικό στις «εξ αποκαλύψεως αλήθειες», ο Ντ. την κρίνει επικίνδυνη για τη θρησκεία και τη θεωρεί πάντως έξω από τη δική του αρμοδιότητα. Αυτή η απολύτρωση της φιλοσοφίας και της επιστήμης από την κηδεμονία της θεολογίας, αποτελεί την ανεκτίμητη υπηρεσία τού Ντ. στην ανθρώπινη σκέψη.

32.— Δηλαδή να τον έχει φωτίσει η θεία αποκάλυψη. (Βλ. σημ. 11).

33.— Πρόκειται πάντα για τη Σχολαστική φιλοσοφία.

34.— Ο Ντ. αναφέρεται κυρίως στη νομική και την ιατρική. Η Νομική βασίζεται στην Ηθική, κι η Ιατρική στη Φυσική και τη Βιολογία, που είχαν τότε τμήματα της φιλοσοφίας.

35.— Πραγματικά, ο Ντ. με τη μικρή του περιουσία κατόρθωσε να μην κάνει ποτέ βιοποριστικό επάγγελμα, ούτε και να ζητήσει κρατικό επίδομα. Μόνο προς το τέλος της ζωής του τού χορηγήθηκε (1648) από τον Βασιλέα τής Γαλλίας, μια σύνταξη, που δεν τη ζήτησε ο ίδιος, αλλά του δόθηκε ύστερα από ενέργειες θαυμαστών του και που άλλωστε δεν την εισέπραξε φαίνεται ποτέ. (Βλ. και σημ. 158).

36.— Κακές επιστήμες ήταν αυτές που ονομάζονταν και απόκρυφες επιστήμες. (Βλ. και σημ. 18).

37.— Υποσχέσεις των αλχημιστών ήταν η πανάκεια, δηλαδή το γιατρικό για όλες τις αρρώστειες, κι η φιλοσοφική λίθος που θα μετουσίωνε όλα τα μέταλλα σε χρυσάφι. Όσο για τους αστρολόγους, οι προβλέψεις τους βασίζονταν στα ωροσκόπια, κατά τα οποία η μοίρα του καθενός προσδιορίζεται από τη σχετική θέση τών διαφόρων άστρων τη στιγμή που γεννιέται. Ας σημειωθεί πως το γόητρο των ωροσκοπίων δεν έχει σβύσει ως

σήμερα. Σε πολλά μεγάλα εμπορικά τών Ηνωμένων Πολιτειών, της Γαλλίας και αλλού, υπάρχουν ειδικά τμήματα, όπου εύγλωττοι υπάλληλοι - αστρολόγοι πουλούν ωροσκόπια στη γυναικεία κυρίως πελατεία τους.

38.— Η λέξη *artifice*, που κατέληξε να έχει σημασία μάλλον κακή, τεχνάσματος, ενέργειας που αποβλέπει να ξεγελάσει, σήμαινε παλαιότερα απλώς ικανότητα, τέχνη.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

39.— Ο Ντ. έφυγε από το Άμστερνταμ την 29.4.1619. Η στέψη που αναφέρει είναι του Φερδινάνδου του Β' που, Βασιλιάς τής Ουγγαρίας και Βοημίας αρχικά, στέφθηκε αυτοκράτορας στη Φραγκφούρτη το καλοκαίρι του 1619. Οι πόλεμοι για τους οποίους μιλεί εδώ, και που αρχισμένοι ήδη στα 1619 εξακολουθούσαν ακόμα στα 1636, όταν ο Ντ. έγραφε τον «*Περί της Μεθόδου*», είναι για τους μεταγενέστερους ένας μόνο πόλεμος: ο Τριακονταετής, που τέλειωσε στα 1648 με τη συνθήκη της Βεσφαλίας.

40.— Της λέξης *quartier* αναφέρονται στο Μεγάλο Λεξικό τού Littré εικοσιοχτώ διαφορετικές σημασίες, με πολύ περισσότερες αποχρώσεις. Η λέξη σημαίνει και γενικά καταυλισμό, δηλ. τόπο στρατωνισμού μιας στρατιωτικής μονάδας, και χρησιμοποιείται συντομότερα αντί του *quartier d'hiver*, που σήμαινε χειμαδιό, τόπο όπου περνούσαν τον χειμώνα τους οι στρατιωτικές μονάδες σε καιρό εκστρατείας, περιμένοντας την καλοκαιρία για να ξαναρχίσουν τις επιχειρήσεις τους. Οι στρατιωτικές υποχρεώσεις τού Ντ. την εποχή εκείνη ήταν αρκετά χαλαρές, ώστε να μην παραξενεύεται κανένας για τις συνθήκες τής ζωής του, τέτοιες που τις περιγράφει στην αρχή του δεύτερου μέρους του Λόγου. Ως προς το μέρος όπου βρισκόταν στην κρίσιμη για όλη τη σταδιοδρομία του νύχτα της 10 προς την 11 Νοεμβρίου 1619, πολλές εικασίες έγιναν. Όλοι συμφωνούν πως ήταν κάπου στα περίχωρα του Ulm, κι είναι πιθανό πως βρισκόταν στο Neuburg πάνω στον Δούναβη.

41.— Για τον Ντ., συνειδησμένο στα απλά τζάκια που μόνα ήταν γνωστά στη Γαλλία, οι μεγάλες πήλινες θερμάστρες που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί αποτελούσαν εξαιρετική πολυτέλεια και άνεση. Ο Ντ. λέγοντας εδώ πως έμενε κλεισμένος σ' ένα *roële*, που σημαίνει θερμάστρα, εννοεί φυσικά το δωμάτιο που είχε τη θερμάστρα. Φαίνεται πως στην εποχή του η έκφραση ήταν συνειδησμένη στη Γερμανία και την Ολλανδία.

42.— Το αρχικό σχέδιο του Ντ. ήταν να γράψει μια Γεωμετρία. Αλλά το σχέδιο αυτό τού φάνηκε γρήγορα πολύ περιορισμένο. Την κρίσιμη για την πνευματική του εξέλιξη νύχτα της 10 προς την 11 Νοεμβρίου 1619, σε ηλικία εικοσιτριών χρόνων, αρχίζει καθώς λέει ο ίδιος να κατανοεί τις βάσεις μιας θαυμαστής επιστήμης — *mirabilis scientiae fundamenta*. Ποιά ήταν η εφεύρεση δεν είναι γνωστό πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι πιστεύουν πως πρόκειται για την ιδέα της ενότητας των επιστημών βασισμένης στα Μαθηματικά. Πάντως ο Ντ. πείθεται από τρία αλληπάλληλα όνειρα της νύχτας εκείνης πως η Θεία Πρόνοια τού έχει αναθέσει την αποστολή να πραγματοποιήσει αυτό το σχέδιο της καθολικής (*universelle*) επιστήμης. Η στιγμή αυτή, αποφασιστική στη ζωή τού Ντ., θυμίζει τη μεγάλη στιγμή της ζωής τού άλλου, περίπου σύγχρονου, αλλά εικοσιεφτά χρόνια νεότερου μεγάλου φιλοσόφου και μαθηματικού της Γαλλίας, του Βλάσιου Πασκάλ, — *Blaise Pascal* — (1623-1662), που τα μεσάνυχτα της 23 Νοεμβρίου 1654, σε στιγμή εκστατικής έξαρσης, πείστηκε πως ο Θεός τον φώτισε να νοιώσει τη θρησκευτική αποστολή του, που ήταν η υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης. Πάντως, η χρονολογία της 10 Νοεμβρίου 1619, με την « ανακάλυψη των βάσεων μιας θαυμαστής επιστήμης » δεν πρέπει να συγχέεται με την άλλη ημερομηνία της 11 Νοεμβρίου 1620, οπότε, καθώς λέει ο Ντ., « άρχισε να καταλαβαίνει τη βάση μιας θαυμαστής εφεύρεσης » « *fundamentum Inventi mirabilis* ». Κατά τον G. Milhaud (*Descartes Savant*), η θαυμαστή εφεύρεση είχε σχέση με την επιστημονική κατασκευή των τηλεσκοπίων, που αποτελούσαν τότε κατάκτηση της επιστήμης πρόσφατη, από την οποία έλπιζαν ανυπολόγιστες προόδους.

Στην αρχή του δεύτερου τούτου μέρους τού « Λόγου », ο Ντ. εκθέτει πως του ήλθε η ιδέα να ανοικοδομήσει μόνος του από τα θεμέλια το σύνολο των επιστημών.

43.— Οι υπάλληλοι αυτοί ανήκαν στην υπηρεσία των *Échevins*, αιρετών δημοτικών αρχόντων.

44.— Η λέξη *police*, που κατέληξε να σημαίνει πολιτισμένος, σήμαινε παλαιότερα πολιτικά ή πολιτειακά οργανωμένος. Και η λέξη *police*, που κατέληξε να σημαίνει μεταξύ άλλων αστυνομία, σήμαινε αρχικά και πολιτική οργάνωση.

45.— Κατά την πασίγνωστη παράδοση, η νομοθεσία της Σπάρτης ήταν έργο τού Λυκούργου, που κύριο σκοπό του είχε βάλει να κάνει τους Σπαρτιάτες καλούς στρατιώτες, αφοσιωμένους στην υπηρεσία της πατρίδας. Όσο για τους κάποιους νόμους της Σπάρτης που, καθώς λέει ο Ντ.,

«είταν πολύ παράξενοι και μάλιστα αντίθετοι στα χρηστά ήθη», ο Ντ. αναφέρεται σίγουρα σε κείνον που επέτρεπε στα παιδιά να κλέβουν υπό τον όρο να μην πιαστούν, σε κείνον που επέβαλλε να ρίχνουν στους Αποθέτες τα κακοφτιαγμένα νεογέννητα, στην αναγνώριση της παιδεραστείας—που ήταν ασυζήτητα καθιερωμένη στους Δωριείς και τους Κρήτες—στην απάνθρωπη μεταχείριση των ειλωτών, κι άλλες γνωστές διατάξεις που φαίνονται ανήθικες στους μεταγενέστερους.

46.—Ο Ντ. εννοεί τις διαλεκτικές επιστήμες και κυρίως τη Σχολαστική φιλοσοφία, σε αντίθεση με τις μαθηματικές επιστήμες.

47.—Ο Ντ. λέει πως «παρουσιάζει το διάγραμμα» γιατί ο «Περί της Μεθόδου» δίνει μονάχα μια σύνοψη του συνολικού έργου του, «Ο Κόσμος» κλπ. που προτίμησε, καθώς εξηγεί, να μην το δημοσιέψει. (Βλ. και σημ. 110).

48.—Η φράση που ακολουθεί και που είναι σχεδόν αυτούσια παρμένη από τον Κικέρωνα—(De Divinatione, 11, 58, 119), είναι μια από κείνες που αφήνουν να διαφαίνεται ή με μεγάλη συνήθως επιμέλεια συγκρατημένη ειρωνική διάθεση του Ντ.

49.—Η γενική ιδέα είναι παρμένη από τον Montaigne—*Δοκίμια*, Βιβλίο I, κεφ. XXX, Περί Καννιβάλων, που είναι πραγματικά από τα ωραιότερα κομμάτια τού Montaigne.

50.—Ο Ντ. δείχνει εδώ πως η Μεταφυσική του είναι μεταγενέστερη από την ανακάλυψη της φιλοσοφικής του μεθόδου.

51.—Πρόκειται για τη μέθοδο που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες γεωμέτρεις για να λύνουν τα προβλήματά τους, και που ήταν γνωστή στον Μεσαίωνα από τη λατινική μετάφραση των οχτώ βιβλίων της «Συναγωγής» ή των «Μαθηματικών Συλλογών» του Αλεξανδρινού Πάππου, (4ος αι. μ.Χ.) Στο Ζ' βιβλίο προσδιορίζεται η Ανάλυση. Σύμφωνα με τον ορισμό της, η πρόταση που πρόκειται ν' αποδειχτεί γίνεται συμβατικά δεκτή ως σωστή, κι αναζητείται άλλη πρόταση που να βγαίνει από την πρώτη. Κι αν ούτε αυτή δεν είναι ήδη γνωστή και αποδειγμένη, αναζητείται τρίτη, κ.ο.κ. ώσπου να βρεθεί τέλος μια πρόταση γνώστη. Και τότε, αν μπορεί να εφαρμοστεί η καθαρή αντιστροφή από τη γνωστή πρόταση προς όλες τις άλλες, γίνεται φανερό πως η αρχική πρόταση είναι σωστή. Η Ανάλυση αυτή είναι αντιστροφή της συνθετικής μεθόδου, που συνίσταται στο να φεύγει κανένας από μια γνωστή κι αποδειγμένη αρχή και να εξηγεί πώς απορρέει απ' αυτήν η πρόταση που πρέπει ν' αποδειχτεί.

52.— Δεν θα παραξενευτούμε για την αδιαφορία τού Ντ. στο να καθορίσει αν πρόκειται για τρεις τέχνες ή τρεις επιστήμες, όταν θυμηθούμε την παλιά διένεξη: «Τι είναι η Λογική; τέχνη ή επιστήμη;»— Ο Ντ. θεωρεί μάταιο να μπλεχτεί στην παλιά και περιττή γι' αυτόν φιλονεικία.

53.— Ο Ράιμόνδος Λυίο ή Lullus (1235-1315), ο Θεοφώτιστος (Illuminatus), ήταν ένας περίφημος ισπανός φραγκισκανός μοναχός, συγγραφέας τού «*Arts Magna*», που απέβλεπε ν' αποδείξει την αλήθεια τού Χριστιανισμού και να προσηλυτίσει τούς απίστους. Οι μαθητές του θεωρούσαν πως το σύστημά του αποτελούσε αλάθευτη μέθοδο για την ανάπτυξη όλων των ιδεών και την εξεύρεση αποδείξεων πάνω σε κάθε οποιοδήποτε θέμα. Ο Ντ. δεν είχε μελετήσει απευθείας το *Arts Magna*, είχε όμως συναντηθεί κάποτε στο Dordrecht της Ολλανδίας μ' έναν κρονόληρο οπαδό του Lullus, κι είχε πειστεί πως ο περίφημος Διδάσκαλος δεν ήταν τίποτε άλλο παρά «έναν συνονθηλευτής κοινοτοπιών». Ωστόσο, στην πραγματικότητα, ο Lullus, που είχε καταλήξει καλόγερος, θεολόγος και φιλόσοφος ύστερα από ζωή γεμάτη περιπέτειες, ήταν ένα από τα αξιολογότερα πνεύματα του Μεσαίωνα.

54.— Τέτοιοι ήταν λόγου χάρη οι κανόνες τών συλλογισμών, επίσης η αριστοτελική αρχή που δίδασκε να προχωρεί κανένας από το γνωστότερο στο λιγότερο γνωστό, τέλος η αρχή τού να διαιρεί κανείς καλά τα προβλήματα κλπ.

55.— Τα σημεία που χρησιμοποιούσαν στην άλγεβρα, πριν τον Ντ., για να δηλώνουν τις εξισώσεις, τα τετράγωνα, τις ρίζες, τους γνωστούς και τους αγνώστους ήταν περίπλοκα και δύσχρηστα. Μια πρώτη σχετική απλοποίηση εγκαινιάστηκε από τον Γάλλο μαθηματικό Fr. Viète (1540-1603), αλλά δεν επικράτησε. Στον Ντ. χρωστούμε τα περισσότερα απλοποιημένα σημεία που μεταχειρίζεται η άλγεβρα σήμερα.

56.— Οι ιδέες κατατάσσονται σε σειρές, όπου η καθεμιά τους μπαίνει στη θέση που της ανήκει σύμφωνα με την τάξη τού συλλογισμού. Μια ιδέα λέγεται απλή ή απόλυτη σχετικά με κείνες που έρχονται κατόπι της στη σειρά του συλλογισμού, και λέγεται σχετική ή σύνθετη σχετικά με κείνες που προηγούνται. Μερικές ιδέες (ο Θεός, η ψυχή, το σώμα, η ένωση της ψυχής με το σώμα) είναι τέτοιες που δεν μπορούν να αναχθούν σε καμιά ιδέα προγενέστερη και λέγονται απλές φύσεις.

57.— Η λέξη *raisons* θα μπορούσε ευληπτότερα για τον κοινό αναγνώστη να μεταφραστεί συλλογισμοί.— Προτιμήθηκε ο όρος *λόγοι* γιατί είναι ο ειδικότερα χρησιμοποιημένος από τους μαθηματικούς.

58.— Η κεντρική γραμμή ολόκληρης της φιλοσοφικής μεθόδου τού Ντ. περικλείνεται σ' αυτή τη φράση: Η φιλοσοφία τού Ντ. είναι μαθηματική ή συλλογιστική. Ξεκινά από ορισμένες βασικές αρχές κι απ' αυτές συνάγει αλήθειες ολοένα συνθετότερες και ειδικότερες. Κι επειδή, για να προχωρήσει κανείς, πρέπει να ξεκινήσει από τα πιο απλά, και τέτοιες είναι οι μαθηματικές σχέσεις—οι λόγοι—για τούτο και η φιλοσοφία—με την πλατύτερη σημασία τού όρου—πρέπει ν' αρχίζει από τα μαθηματικά.

59.— Στον καιρό τού Ντ. ξεχώριζαν τα καθαρά μαθηματικά (αριθμητική, γεωμετρία, άλγεβρα) από τα μικτά μαθηματικά (αστρονομία, μηχανική, μουσική, οπτική). Μια από τις καινοτομίες τού Ντ. είναι πως ενώνει τις επιστήμες με αφετηρία τη βασική ιδέα που τις συγκροτεί, ενώ η Σχολαστική φιλοσοφία τις ξεχώριζε ως τότε κατά τα αντικείμενα της μελέτης τής καθεμιάς.

60.— Ως τέτοια υποκείμενα—εδώ θα ήταν καταλληλότερος ο όρος αντικείμενα—πήρε ο Ντ. τις γραμμές, που έγιναν έτσι οι αισθητές—οι ορατές—παραστάσεις τών αφηρημένων αναλογιών.

61.— Ο Ντ. εξηγεί εδώ τη βασική ιδέα τής Αναλυτικής Γεωμετρίας, της οποίας θεωρείται ο επινοητής. Πρόδρομός του στη σύλληψη της βασικής ιδέας τής Αναλ. Γεωμετρίας, μπορεί να θεωρηθεί Nicolas Oresme, που πέθανε επίσκοπος του Lisieux στα 1382. Ο ίδιος είναι κι από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν την « ομιλουμένη », δηλ. τα γαλλικά στη συγγραφή επιστημονικών έργων. Εξάλλου κι ο σύγχρονος του Ντ. Γάλλος μαθηματικός Pierre de Fermat, (1601-1661) έκανε στον τομέα αυτόν σχεδόν την ίδια επινόηση.

62.— Η σειρά που καθορίζει ο δεύτερος κανόνας τής μεθόδου επιβάλλει ν' αρχίζει κανένας από τα πιο απλά και να προχωρεί στα δυσκολότερα, τόσο μέσα στην κάθε επιστήμη χωριστά, όσο και από τη μιαν επιστήμη στην άλλη. Για τούτο κι ο Ντ. ο ίδιος αρχίζει από τα μαθηματικά για να περάσει κατόπι στη φυσική.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

63.— Εδώ ο όρος *maxime* δεν σημαίνει αξίωμα, παρά έχει τη σημασία που είχε και στη Σχολαστική φιλοσοφία, σημαίνει δηλαδή έναν κανόνα ηθικής, κανόνα συμπεριφοράς. Ο Ντ. ασχολήθηκε κυρίως με τη θεωρία—της Μεταφυσικής από ανάγκη, και της Φυσικής, επειδή είχαν το